

שלמה פיישר ואדם ב' סליגמן (עורכים). ע(ו)ל הסובלנות: מסורות דתיות ואתגר הפלורליזם. ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד. 2007. 363 עמודים

יוכי פיישר*

בשלהי העשור הראשון של המאה ה־21 נראה שמרכזיותן של הדתות במרחב האישי והציבורי אינה טעונה עוד הוכחה. בשנים האחרונות כבר אין שואלים אם הדת מתחזקת וכיצד אפשר ליישב זאת עם תיאוריות של המודרנה, אלא מה הם מאפייניהן של הדתות ה"מתחדשות" ושל החברה כולה לנוכח מרכזיותן.

ההכרה במרכזיותן של הדתות מביאה גם לחיפוש אחר האפשרויות הגלומות במסורות הדתיות לשם יצירת פרוגרמות פוליטיות וחברתיות חדשות. לנגד עיניהם של שלמה פיישר ואדם ב' סליגמן, עורכי הספר ע(ו)ל הסובלנות, עמד חיפוש זה. אך חזרתה של הדת אינה מסמלת עבורם את "כישלונה" של הליברליות החילונית ואת "ניצחון" ערכי הדת, אלא את הצורך לדון מחדש בבסיס שדתות יכולות לספק לקיום פלורליסטי. מכיוון שכך, ע(ו)ל הסובלנות אינו עוד ספר המנתח את שורשי הנאורות ואת סתירותיה הפנימיות. תחת זאת, הוא מתחקה אחר סובלנות בתוך מערכות דתיות יהודיות, נוצריות ומוסלמיות, בפרקטיקה, בתיאולוגיה ובפוליטיקה שלהן, ומציע דו שיח בינן לבין הליברליזם המערבי. בבסיס הספר עומדות שתי הנחות מוצא: ראשית, שהמסורות הדתיות טומנות בחובן את היכולת לפתח מושגים חדשים לתפיסת היחיד והחברה שאינם סותרים הנחות יסוד פלורליסטיות. שנית, שהתחזקות אחר ערכי סובלנות בתוך הדתות יכולה לצאת נשכרת מהשוואה בין הדתות. השוואה כזו מלמדת שמה שנראה לעתים ייחודי קיים גם במסורות אחרות ונובע מהנחות יסוד דומות.

הספר הוא פרי מחקר ששמו "סובלנות מתוך מסורות דתיות" שנערך במכון ון ליר בירושלים, וכן של סדרת סדנאות שנערכו ברחבי העולם. הוא כולל 16 מאמרים של חוקרים ממוגוון דיסציפלינות. נקודת המבט המתודולוגית של המאמרים כוללת התבוננויות סוציולוגיות ואנתרופולוגיות, וכן מחקרים היסטוריים, פילוסופיים ותיאולוגיים. למרות רוחב היריעה וגיוונם של מאמרי הספר, התוצר הסופי מתגבש לכדי תמונה מאוחדת.

החיפוש של עורכי הספר אחר מקורות נוספים לסובלנות הוא חלק מהקשר הגותי הולך ומתרחב של בניית מודלים חלופיים של טובת הכלל, שאינם מבוססים על גרסתה האירופוצנטרית של ההשכלה. מודלים אלה אמורים להציע תחליפים מושגיים מותאמים לזמננו. תרומתו הייחודית והחשובה של הספר לפרויקט זה היא בניתוח החלופות המושגיות והפרקטיות למודל הסובלנות הליברלית, כפי שהן עולות מתוך המסורות הדתיות.

מאמרי הספר מחולקים לשני שערים: הראשון עוסק בסובלנות מתוך המסורות הנוצריות והמוסלמיות, והשני דן בהקשרים היהודיים והישראליים. דרכי התחקותם של המחברים אחר שאלת הסובלנות אינן אחידות: הן נעות מחיפוש אחר מקורות הסובלנות בכתבי הקודש או בתיאולוגיה ובפרקטיקה של חכמי הדת המוקדמים (במאמריהם של האשמי, פון טיפולסקירש,

* מכון ון ליר בירושלים

מימון וזוהר), דרך התאמה הרמנויטית של אסטרטגיות מסורתיות ביחס לאחר בעולם מודרני המבוסס על הנחות יסוד פלורליסטיות (מחמותס הייץ, וולפטייק, פישר, קורן, פיש ורוטנברג), ועד פיתוח מודלים ופשרים חדשים למושג הסובלנות, המבוססים על תפיסות פילוסופיות, מוסריות ופלורליסטיות הצומחות מתוך הדתות (גולה, לאסט-סטון וגושן-גוטשטיין).

התפתחותן של זהויות שחורגות מתחום האינדיבידואל והיווצרותן של זהויות קבוצתיות טרנס-לאומיות, אתניות ודתיות חדשות מצריכה, לדעת סליגמן במאמר המבוא, עיון מחודש במהות הסובלנות. מאפייניהן של זהויות אלו מהדהדים את הסובלנות הימני-ביניימית שעיקר עניינה הוא עמדות כלפי קבוצות ולא כלפי אינדיבידואלים. זהויות אלה אינן מבקשות לבטל את הגבולות בין הקבוצות אלא להפך, לחזק את גבולותיהן בד בבד עם שימור ערכים של סובלנות.

הסובלנות, כך מתברר, מתקיימת דווקא כשקיימים קווי גבול עבים בין קבוצה לקבוצה. כשקווי הגבול מיטשטשים, הסובלנות נעשית עניין פרטי ולא קהילתי, והשיח של הסובלנות נעשה שיח של זכויות שקל להפר אותן, כפי שקרה במחצית השנייה של המאה העשרים. כך גם מספר לנו מחמותס הייץ במאמרו על השאלה הבוסנית. לטענתו, סוד יציבותה של החברה הבוסנית הפרה-מודרנית היה מבנה של שלל קהילות דתיות הבטוחות כל אחת בדרכה ובגבולותיה. סיבותיהן לא היו מסוג של ריאלי-פוליטיק, אלא פרי האמונה של כל אחת מהקהילות באינסופיות האל, "אלוהינו ואלוהיכם אחד הוא, ואנו מתמסרים לו" (קוראן, סורה 29, פסוק 46). הקיום הפוליפורמי של הדתות בבוסניה נבע מהרקע הטרנסצנדנטי המשותף, והשימוש האידיאולוגי של מדינת הלאום בדת הוא שהחליש את הבסיס לסובלנות.

העלאת פתרונות לפרדוקס הליברלי של סובלנות, המניחה סבילות "קפוצת שפתיים" ואדישות כלפי האחר, היא אחד האתגרים הפילוסופיים העומדים בפני כותבי המאמרים בספר זה. כיצד אפשר להגיע לידי פלורליזם אמיתי מתוך מערכות דתיות שאינן פלורליסטיות ואינן רליגיביסטיות מניה וביה במובן הליברלי?

הפתרונות המוצעים מרתקים ואינם ייחודיים למסורת זו או אחרת. מוצא פשוט לכאורה הוא המוצא הפרגמטי המתבטא בהלכה היהודית במונח "מפני דרכי שלום". רדיפת השלום עם הגויים היא בדיעבד, כתוצאה מתקנות שמבטאות צרכים בחברה רב-דתית.

מוצא מורכב יותר לבעיה, המאפשר פלורליזם על בסיס דתי גם במצב של ריבונות, הוא ייחוס ערך תיאולוגי לקבלה של דת אחרת. כך למשל טוען האשמי שאם מאמצים עקרונות הרמנויטיים המתבוננים בקוראן כחטיבה אחת, אפשר להסיק שמגוון הדתות אינו מכשול לאסלאם אלא יתרון, כחלק מתכנית אלוהית שלפיה מבחר החקירות המוסריות דוחקות אל הטוב המושלם. גם בהקשר היהודי מצביעה לאסט-סטון על הצורך להפוך את רדיפת השלום לאידיאל ולא לראות בו רק אמצעי זהירות.

פיש מציע בסיס פילוסופי אתי אחר לפלורליזם דתי המבוסס על תורת החברה הפתוחה של קרל פופר. בניגוד לשיח הזכויות הליברלי, הגישה הפופריאנית מציעה הצדקה לראות את אחרותו של האחר כרצויה מצד עצמה, מפני שאמונותיו מועילות לחברה. על בסיס הגות זו מצביע פיש גם על גישה אצל חז"ל הרואה ערך בקיום קהילות יריבות. בפסיקה הידועה "אלו ואלו דברי אלוהים חיים הן, והלכה כבית הלל" (בבלי, עירובין יג ע"ב), מה שמאומץ הוא לאו דווקא הפסיקה של בית הלל, אלא דרכו של בית הלל בהלכה, המכירה בחשיבותו של בית שמאי כמחזיק בדעה אחרת בזכות ולא בחסד.

הצורך הדתי בקיום דתות מונותאיסטיות אחרות מופיע גם אצל הרמב"ם ואצל בנו הראב"ם, כפי שמוכיח מימון במאמרו. אצל הרמב"ם הצורך הוא פילוסופי רציונלי, כי את התבונה הטהורה יש ללמוד מכל בעל שכל, ואילו אצל הראב"ם המיסטיקן חכמות הגויים כוללות שרידים של אמת שנשתכחה. כלומר הכבוד לקבוצה אחרת נובע ממחויבות דתית להכרת האמת ומההיזדקקות לאחרים למטרה זו.

ייחוס ערך דתי לעצם קיומן של אמונות אחרות מוליד פלורליזם שהנחותיו שונות מאלו הליברליות: זו עמדה אינקלוסיבית שמקבלת את האחר בהתאם לעקרונותיה הדתיים הפנימיים.

אם כן, פלורליזם או חופש דת כפי שהם עולים מהמסורות הדתיות, עניינם הקניית ערך דתי, תיאולוגי ופרקטי לדת אחרת, ולא רק התאמה למציאות חברתית-פוליטית. מכאן קצרה הדרך לא רק לסבילות אדישה, אלא כמו שמראה מאמרו של זוהר המתבונן בסיפור "מעשה נורא בעיר דמשק", אף לשיתוף ולהערצה כלפי האופן שבו האחר מצליח לבטא את האמת ולעבוד את האל. מהטקסט שמנתח זוהר עולה הערצה של היהודי כלפי יכולותיו של המוסלמי ותפיסה עמוקה של שיתוף באובייקט של החוויה המיסטית, של אל ההוויה כולה, "מי שאמר והיה העולם".

הפלורליזם הדתי ועקרונותיו כפי שהם מוצגים ברוב מאמרי הספר עוסק ביחס כלפי דתות ואמונות אחרות, מונותאיסטיות בעיקרן. אך מה בדבר סובלנות כלפי מי שאינם מאמינים או שאינם שותפים לאמונת הייחוד, אלה שמנקודת ראות אינקלוסיבית נראה שאינם תורמים לגאולת העולם? רוטנברג מצביע על מנגנונים בתוך היהדות הנוטלים את עוקצה של הבעיה. הסובייקטיביזם ההלכתי, שמשמעותו דינמיות בלתי פוסקת של ההלכה היהודית המותאמת למציאות הפרטית ומקבלת את משמעותה ממציאות משתנה, והפלורליות התיאולוגית העצומה בתוך היהדות, הן שתי פרדיגמות המאפשרות קיום בצוותא של פרקטיקות ודעות שונות ואף סותרות. פישור מנתח אסטרטגיות של סובלנות כלפי יהודים שאינם מאמינים, המבוססות למשל על הבסיס התיאולוגי של "תינוק שנשבה", המאפשר סובלנות הלכתית כלפי מפירי החוק, או על הגישה הציונית המכילה את מפירי ההלכה בתוך הברית הקמאית הלאומית.

גושן-גוטשטיין מבקש להתמודד עם בעיית היחס לאחרות שאינה מונותאיסטית על ידי ערעור ההגדרה ההלכתית הצרה של הקטגוריה "עבודה זרה" כמסמנת את הגבול בין דתות שעמן מותר ואסור ליצור הפריה הדדית, וראייתה כקטגוריה היסטורית המכוונת כלפי צורות חיים אחרות וקשורה לזהות העצמית. מאחר שההבנה הפוסט-ליברלית של הדת מדגישה יותר את תרומתה של הדת לחברה ולחיים האנושיים ופחות את משמעותן המטפיזית של אמיתות דתיות, גושן-גוטשטיין מציע לקבוע אבן בוחן אוניברסלית להערכת אמונות אחרות לפי אופן פעולתן והשפעתן על חיייהם המוסריים, הנפשיים והחינוכיים של המאמינים.

עיסוק מצומצם בסוגיית "האמת" והעדפת ההתבוננות בערכים מוסריים וקיומיים המוענקים למאמינים על ידי הדתות אינם בהכרח סותרים את ערכי הפלורליזם או מאיימים עליהם. הם עולים בקנה אחד עם הבנה פוסט-חילונית המכירה בתרומתה ובמרכזיותה של הדת לעיצוב חברות בנות זמננו, ברובדיהן הדתיים והחילוניים כאחד, ומאפשרים להשתמש בהישגי הדתות לטובת שיפור החברה. תרומתו של (עו)ל הסובלנות למאמץ זה מרתקת, חשובה וייחודית.